

Universiteit
Leiden
The Netherlands

“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme

Borsten, G.

Citation

Borsten, G. (2021, February 17). *“Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern”: een kritische analyse van Bodo Uhses weg naar het communisme*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3142386>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3142386> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Borsten, G.

Title: "Vom Hakenkreuz zum Sowjetstern": een kritische analyse van Bodo Uhse's weg naar het communisme

Issue Date: 2021-02-17

9. Samenvatting en conclusies: Uhses overstap gerelativeerd

De vraag of Uhses switch, zijn overgang van de NSDAP naar de KPD, daadwerkelijk zo spectaculair is geweest als in de DDR-geschiedschrijving is opgetekend, lijkt voor een belangrijk deel bepaald te zijn geworden door het in dat land heersende narratief daaromtrent. Daar (in de BRD was hij, zoals eerder opgemerkt, vrijwel geheel uit het collectieve bewustzijn verdwenen) werd zijn overgang van de nationaal-socialisten naar de communisten beschouwd als een radicale en gedecideerde beslissing, die hem – met zijn uiteindelijke apotheose tot modelantifascist – in het land een zekere heldenstatus heeft verleend, en die hem tot gevierd en vooraanstaand DDR-burger heeft gemaakt. Die lezing wordt door hemzelf – begrijpelijkerwijs – niet tegengesproken. In de DDR bestond dan ook niet de behoefte om nader onderzoek te doen (Uhses levensloop paste goed in het samenstel van *Gründungsmythen* waaraan het land haar bestaansrecht ontleende) naar het waarheidsgehalte van de door hem en zijn biografen gepresenteerde levensbeschrijving.

Uit hetgeen hij ons in *Söldner und Soldat* over zijn leven heeft verteld valt echter op te maken, dat hij, dankzij zijn werk als journalist/redacteur, een spoor van pennenvruchten heeft nagelaten, die hij vóór zijn knieval voor het communisme heeft geschreven en gepubliceerd. Die documenten waren voor Uhses DDR-biografen, als ze er al kennis hadden willen nemen (Uhses reputatie als modelantifascist had een min of meer beschermde status), niet bereikbaar omdat ze zich overwegend in archieven in het Westen bevonden. Voor het voor u liggende onderzoek zijn ze echter van grote waarde gebleken.

De (honderden) niet eerder bestudeerde documenten die zijn onderzocht, aangevuld met informatie afkomstig van historici en van tijdgenoten, mensen uit Uhses directe omgeving, die geschiedkundige analyses, autobiografieën, memoires, dagboeken en zo meer hebben nagelaten, die na zijn dood in het Westen zijn verschenen, hebben de basis voor dit onderzoek gevormd. Ze zijn systematisch *durchgeackert*, met een wakker oog voor de ontwikkeling van zijn politieke standpunten, en geplaatst in de actualiteit, in de waan van het moment waarin hij zich ophield. Tegelijkertijd is getracht, met behulp van hetgeen is aangetroffen, het waarheidsgehalte – de mate van feit en van fictie – van *Söldner und Soldat* vast te stellen.

Het onderzoek heeft een opsomming van denkbeelden en standpunten opgeleverd, die op zijn zachtst gezegd opmerkelijk te noemen is, en die het beeld van de toegewijde en brave antifascist, dat ons door de officiële DDR-historiek is overgeleverd, vrij nadrukkelijk veranderd heeft.

Dat gold niet zozeer voor zijn jaren in Bamberg, waar hij als lidmaat van de Bund Oberland een aantal voor de geschiedenis van de Weimarer Republiek grote gebeurtenissen – vooral op afstand – meebeleefde, of als hoofdredacteur in Ingolstadt, waar zijn conflictueuze verhou-

ding met de Hitler-NSDAP zich verdiepte. De meest interessante periode in het deel van zijn leven dat onderwerp van onderzoek van deze dissertatie is, is die van de twintig maanden – van december 1928 tot juli 1930 – waarin hij in Itzehoe werkzaam is geweest, waar hij, inmiddels volbloedpropagandist voor de NSDAP, als toonaangevende autoriteit actief betrokken was bij de ontwikkeling en totstandkoming van allerlei partijpolitieke propagandaoffensieven en -manifestaties. Van de passieve rol die hij in Bamberg speelde als getuige van gebeurtenissen die de geschiedenis van de Weimarer Republiek bepaalden, leerde hij in korte tijd het initiatief te nemen. Zo werd hij, door zijn energieke inzet, medebepalend voor het verloop van die geschiedenis en medeveroorzaker van het succes van de NSDAP in Sleeswijk-Holstein.

Zijn ontslag bij die partij – nadat hij door zijn in Hitlers ogen veel te ‘socialistische’ grondhouding in ongenade was gevallen – en de contacten die hij kort daarop met een aantal KPD-functionarissen heeft onderhouden heeft hij in zijn autobiografie weten om te vormen, zo, dat ze het karakter kregen van de spectaculaire ‘switch’ waaraan hij in de DDR zijn heldenstatus heeft ontleend.

De werkelijkheid rond Uhse's overgang van rechts naar links is dus prozaïscher dan door de ‘oude’ Uhse-biografie is voorgesteld. Het politieke landschap van de Republiek van Weimar waarin hij zich heeft bewogen was veel subtieler gedifferentieerd dan uit de traditionele biografiën naar voren komt: daarin wordt simpelweg uitgegaan van een overstap van de nationaal-socialistische barbarij naar het heroïsch antifascisme. Als hij – en met hem een aantal geloofsgenoten – daadwerkelijk een dergelijke stap zou hebben genomen zou dat inderdaad tamelijk opmerkelijk geweest zijn. De geschiedenis laat echter een genuanceerder beeld zien. Het aantal tussenstations tussen links en rechts – als al te bepalen is of een ideologie links of rechts was, daarover bestaat ook in lang niet alle gevallen zekerheid – was vrijwel oneindig groot en dermate gedetailleerd dat in principe elke tegenstander van de liberale, democratische republiek van Weimar die iets had met ‘Duitsland’¹¹⁰¹ en iets met het proletariaat, een eigen, individuele plek in het landschap van nationaal-revolutionaire bewegingen –

¹¹⁰¹ Het woord ‘Duitsland’ is hier tussen aanhalingstekens geplaatst om aan te geven dat het voor vele “Nationalen” (Kurt Tucholsky ipse dixit) een veel bredere betekenis had dan de louter geografische aanduiding. ‘Deutsch’ of ‘Deutschland’ droeg voor hen veeleer een beschouwelijk aspect in zich, dat teruggreep op de etnische oorsprong van een “Duits” “volk” (aanhalingstekens zijn zo bedoeld, gb), een oorsprong die een scala aan vormen kon aannemen. Het concept völkisch kon betrekking hebben op het bestaan van een *nordische Rasse* aan de ene kant, elders van een *Germanentum*, bij een derde van een tot een Duits Volk samengesmolten mengsel van min of meer samenhangende rassen, en bij weer een ander van een regionaal beperkte *Stamm*. Al deze mogelijke verschijningsvormen ervan konden – maar dat is geen harde eis – overgoten zijn met een sausje van Germaanse mystiek, *Geheimgeschichten*, obscure voorchristelijke *Wanderungstheorien* of theosofisch-spiritistische voorstellingen, die allemaal afzonderlijk of in willekeurig gekozen combinaties kunnen leiden tot omschrijvingen van een “Deutschtum”, een mate van “Duitsheid”, die zover konden gaan dat in handen van de creatieve manipulator zelfs Jezus van Nazareth tot raszuivere Ariër verwerd, afkomstig uit Mecklenburg. Bron: Paul Sentsius (1931). „Die Stämme der Israeliten und Germanen“, 1. Ausziehtafel (mit dem Stammbaum der Stämme), in: *Ex Oriente Lux*, Bd. 4. Hrsg. Heinrich Zimmern. Leipzig: Pfeiffer; p. 133.

zoals we die ‘rechtse’ tegenstanders van de democratie genoemd hebben – toegekend zou kunnen worden.

Ook worden we in zekere zin voor het lapje gehouden door ons standpunt, door onze plaats een eind verderop in de geschiedenis, in de 21ste eeuw. Als we vanuit onze tijd naar de nationaalrevolutionaire politieke bewegingen kijken waaruit Uhse kon kiezen, staat daar altijd, als een muur waar we nauwelijks overheen kunnen kijken, de Tweede Wereldoorlog tussen, een muur waarop de plakaten geplakt zijn die ons vertellen dat de NSDAP als schuldige aan die oorlog en aan de Holocaust extreem rechts is geweest, en de communisten, die later, in de Koude Oorlog, tegenover ons, het vrije Westen, zouden komen te staan, uiterst links. We moeten moeite doen om achter die muur te kunnen kijken, en om ons op die wijze over onze vooroordelen en misconcepties heen te zetten.

Het beeld dat we nu van de politieke nuancering gedurende de periode voorafgaand aan de Nazidictatuur hebben, waaronder ook het beeld dat ons door de DDR-historiografie wordt voorgehouden, is vertekend, door de tijd, door de propaganda waaraan we na de oorlog zijn blootgesteld, en in zekere zin ook door onze eigen moderne geschiedschrijving, die geworteld is in en gekleurd door ons democratisch bestel en haar overtuigingen en tradities. De beide exponenten waarover we moeten oordelen zijn felle en moorddadige tegenstanders geweest van de toen heersende democratische waarden, en de blik waarmee we ze waarnemen is die van een tegenstander, nauwelijks in staat tot objectiviteit. Maar we waren helemaal niet van plan om naar de Hitler-NSDAP te kijken, of naar het Sovjet-socialisme. We waren van plan om te kijken of Uhse's overstap wel zo spectaculair is geweest als jarenlang beweerd is.

Met dat spectaculaire blijkt het wel mee te vallen. Op de keper beschouwd is zijn overstap niets anders geweest dan het overstappen van de ene tram op de andere bus op de volgende trein: je wilt ergens naartoe, en kiest de vervoersmodaliteit die daarvoor het geschiktst lijkt, die je in een zo vlot mogelijk tempo zal brengen naar waar je wezen wil.¹¹⁰² Wanneer, eenmaal onderweg, blijkt, dat je toch niet op de goede plaats terecht gaat komen, dan stap je over op een andere lijn, in de hoop dat je nieuwe bus, trein of politieke partij de door jou gekozen eindbestemming wel zal bereiken.

Uhse is gedurende zijn carrière nogal wat keren overgestapt, waarbij hij af en toe voor een wat tragere verbinding heeft gekozen, soms omdat hij economische drijfveren heeft laten meespelen (om het kaartje te kunnen betalen, zeg maar), maar meestal omdat hij de eindbestemming niet leek te kunnen bereiken. Eén keer heeft hij een echt verkeerde aansluiting genomen, een rit die hem leek te brengen naar waar hij naartoe wilde, maar die uiteindelijk een radicaal verkeerde richting bleek op te gaan. Toen hij probeerde de richting ervan zo te veranderen dat de *Sonderzug* die NSDAP heette toch nog een beetje in de buurt van de goe-

¹¹⁰² Taxi's zijn om voor de hand liggende redenen niet op deze metafoor van toepassing.

de bestemming terecht zou komen werd hij door *Schaffner* Hitler – “Sozialismus! [...] Das ist überhaupt ein unglückliches Wort. Warum schreiben Sie soviel davon! Das führt zu Mißverständnissen!”¹¹⁰³ – uit de trein geknikkerd, en moest hij zich, om toch nog een beetje in de buurt te komen van waar hij wezen wilde, op de eerste de beste passerende wagen springen die ongeveer de goeie kant op ging. Dat dat uiteindelijk de KPD bleek te zijn geworden was niet geheel toevallig: die partij had, onder invloed van de ‘markt’, net haar *Kursbuch* een beetje aan de wensen van de communis opinio aangepast, waardoor ze, weliswaar wat traag, toch de kant leek op te gaan waar hij heen wilde.

Uhse's overstap naar de KPD had niets spectaculairs, maar was veel eerder het gevolg van een samenloop van omstandigheden, waarbij de aanpassingen aan de zich ontwikkelende politieke realiteit die de KPD zich getroostte van doorslaggevend belang zijn geweest voor het ontstaan van een ‘match’ tussen haar geloofsleer en Uhse's opvattingen: die laatste zijn namelijk door de jaren heen eigenlijk niet fundamenteel veranderd. Vanaf het moment dat hij in 1920 in Bamberg bij Oberland terecht kwam tot het moment waarop hij zich, ergens tussen 1931 en 1933, definitief onderschikte aan de KPD heeft hij zijn nationale kant eigenlijk nooit verloochend, en is hij altijd gekant geweest tegen de invloed die de Siegermächte bleven houden op Duitsland, de wijze waarop zij onder het mom van Reparationszahlungen en van Tributlasten met hun bankenkapitalisme geld uit het land wegzogen, en heeft hij zich altijd verzet tegen de rampzalige gevolgen daarvan, in materieel en in psychologisch opzicht, voor de bevolking. Zijn afgrijzen van de grote facilitatoren van al dat onrecht, de bestuurders van de Weimarer Republiek en haar Verfassung, konden in die periode tamelijk onafgebroken op zijn giftige tegenstand rekenen.

Naast zijn constant aanwezige patriottisme lijkt er bij Uhse, sinds ongeveer 1927, ook een zekere mate van praktisch beleden mededogen met de verworpenen der aarde in beeld te komen. Aanvankelijk gebruikt hij dat mededogen in zijn artikelen niet zozeer om een reëel bestaand sociaal gevoel te ventileren, maar om het staande overheidsbeleid en de ervoor verantwoordelijke bewindslieden te schofferen. Pas vanaf ongeveer 1929 begint hij zich te verdiepen in het leed van de armlastige boeren, nadat hij zich aanvankelijk – misschien per abuis – tussen hun uiterst welgestelde evenknieën had begeven, omdat die zich, als koren op zijn molen, tot felle tegenstanders van de Republiek hadden opgeworpen.

Toen hij via zijn kennismaking met Ernst Putz in de invloedssfeer van de KPD terecht was gekomen en hem gevraagd was propaganda te bedrijven onder groepen arme boeren, die hij samen met het *Arbeitertum* tot het opzetten van een eenheidsfront probeerde te bewegen, bleek zijn waarde voor de KPD en werd hij, na verloop van een aantal jaren, toegelaten als lid.

¹¹⁰³ *Söldner und Soldat*, in: GW I, p. 194.

Dat hem door de DDR-historiografie de heldenstatus is verleend is dus niet helemaal terecht. Uhse was geen consequente antifascist, geen marxist, geen communist. Hij was een nationalist. Daarnaast ligt het, als hem nog een tweede predicaat toegedicht moet worden, terugkijkend op zijn loopbaan tot 1933, voor de hand om dat te laten beginnen met het prefix 'anti'. Hij was in al zijn uitingen vooral tegen, tegen alles wat het voortbestaan van Duitsland als sterke, soevereine staat in zijn ogen bedreigde en wat zich laat bundelen onder de noemers antikapitalistisch (en dus tegen de westerse machten en hun beurskapitalisme, en tegen iedere oplossing die zij boden om Duitsland uit de ellende te helpen) en antiliberaal (en dus tegen de democratische Weimarer Verfassung en alle partijen die haar wel onderschreven). Hij hield zich dus al een beetje op in de directe omgeving van de KPD.

Toen hij, na een periode van opoffering – zoals eerder gezegd kenmerkte de partij zich niet door een zich snel openbarende dankbaarheid jegens haar 'prospects', een netwerk in de partij had opgebouwd en zijn *Söldner und Soldat* als zijn geloofsbelijdenis was verschenen, als lid werd opgenomen in de communistische gemeenschap, was dat voor hem een persoonlijk succes, een bevestiging dat zijn inspanningen niet voor niets waren geweest.

Hij heeft de partij in later jaren trouw gediend, aanvankelijk als exilant, toen hij zich gedurende de Spaanse Burgeroorlog en in Parijs en Mexico te harer dienste stelde, en later als apparatsjik, toen ze na de oorlog, dankzij haar fusie met de SPD, tot SED was geworden. Zijn loyaliteit werd door de partij beloond, als eerste door hem toestemming te geven deel te nemen aan het congres van de *American League of Writers* in 1939. Zijn bestaan was in de beginjaren karig, maar de wetenschap bij een wereldwijde gemeenschap van Genossen te horen maakte het voor hem draaglijk. Vooral gedurende de acht jaar die hij in Mexico doorbracht was er, in een aangenaam klimaat en onder relatief gerieflijke omstandigheden, veel werk te verzetten op literair en cultureel vlak. In het begin van, en na het einde van de oorlog moest ook regelmatig tijd in wachtruimten van ambassades en consulaten worden doorgebracht om iedereen die uit Europa weg wilde of er juist weer naar wilde terugkeren van de juiste papieren te voorzien. Uhse, die inmiddels de nodige talen sprak, was er goed voor, tot hij in 1948 als een van de laatsten, met zijn vrouw Alma en (stief)zoons Joel en Stefan, zelf naar Duitsland terugreisde.

De inspanningen die hij zich gedurende de vijftien jaar van zijn exil had getroost wierpen daar vrucht af: hij leefde er – eindelijk – in welstand, was succesvol in zijn werk als drager van de Kulturpolitik van de DDR, en genoot aanzien. Dat hem dat niet tot een gelukkig mens maakte was onder andere te wijten aan zijn hardnekkige onvermogen zijn grote roman af te maken, en uit de onthullingen die, in 1956, over Stalin werden gedaan. Zijn frustratie daaromtrent hebben ongetwijfeld bijgedragen aan zijn vroege dood.

Op zijn leven als exilant en apparatsjik wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.